

dr. Jan Nijen Twilhaar

*met medewerking van dr. Henk Bloemhoff,
drs. Marc Brinkhuis en drs. Evelyn Ligtenberg*

Heliand

In het Nederlands

© 2023, Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum BV, Postbus 43, 9400 AA Assen.

Ofschoon iedere poging is ondernomen volgens de auteurswet rechthebbenden van het in dit boek opgenomen illustratiemateriaal te traceren, is dit in enkele gevallen niet mogelijk gebleken. In het onderhavige geval verzoekt de uitgever rechthebbenden contact met hem op te nemen.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

NUR 704

ISBN 9789023259688

Eerste druk, 2023

Uitgave: Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum, Assen

Grafische verzorging en omslagontwerp: Richard Bos Grafische Vormgeving & Illustratie

Druk: Drukkerij Van Gorcum, Meppel

Beeld voorkant omslag: De doop van Jezus door Johannes de Doper. Mozaïek in het Orthodoxe Baptisterium in Ravenna, Italië. © Jan Nijen Twilhaar

Inhoud

Woord vooraf	10
Deel I De Heliand in context	11
Hoofdstuk 1 Inleiding	12
Hoofdstuk 2 Een stukje voorgeschiedenis van deze Nederlandse vertaling	15
Hoofdstuk 3 De Heliand: inhoud, vorm en culturele inbedding	17
3.1 De Heliand als diatessaron	17
3.2 Een diatessaron in stafrijm	20
3.3 De culturele inbedding van de Heliand	21
3.3.1 <i>De keuze van de Bijbelteksten</i>	21
3.3.2 <i>Culturele inbedding</i>	21
3.3.3 <i>Aanpassingen</i>	22
3.3.4 <i>Toevoegingen</i>	22
Hoofdstuk 4 Van Oudsaksisch naar het Nedersaksisch en de relatie met het Nederlands	23
4.1 Een stukje van de Oudwestgermaanse stamboom	23
4.2 Het Oudsaksisch	24
4.2.1 <i>Westfaalse breking</i>	25
4.2.2 <i>Enkele bijzondere fenomenen in het verkleinwoord op Oudsaksische basis: k wordt tj; umlaut</i>	26
4.2.3 <i>De lettergreepdragende n</i>	28
4.2.4 <i>Dezelfde woorden als in Westfalen</i>	28
4.2.5 <i>Overeenkomstige toponiemen bij ons en in aangrenzend Duitsland</i>	28
4.3 Wat is Nedersaksisch en hoe verhoudt zich dat tot het Nederlands?	29
Hoofdstuk 5 De Saksen, hun land, de christianisering en daarin de Heliand	34
5.1 De Saksen van het Oudsaksisch: etnische groep en etnogenese	34
5.2 De Saksen in ons 'Nedersaksië'; ons oosten lange tijd in de Saksische sfeer	36
5.3 Over de maatschappelijke lagen van de Saksische maatschappij	38
5.4 Christianisering van de Saksen; de prediker Lebuïnus	39
5.4.1 <i>Christianisering: 'inrichting Saksen'; bisdommen</i>	39
5.4.2 <i>Verdere christianisering: stichting van kerken en kloosters; de prediker Lebuïnus</i>	44
5.5 Aanwezigheid van Saksen en Saksisch in 'oostelijk Nederland'	47
5.6 Historische en archeologische gegevens in oostelijk Nederland en de relatie met de Heliand	50
5.6.1 <i>De historische en archeologische kant van ons Nedersaksië in relatie tot de Heliand</i>	50
5.6.2 <i>Het doel van de Heliand en de mogelijke bekendheid in ons Nedersaksië</i>	51
5.7 Taal en dichter van de Heliand; waar werd de Heliand geschreven?	54

Hoofdstuk 6 De Heliand in ruimte en tijd	57
6.1 De ruimte in de Heliand	57
6.2 Visie op leven en dood in de Heliand	58
Hoofdstuk 7 De Heliand in vertaling en onderzoek	60
Hoofdstuk 8 Na de kerstening: enkele regionale bijzonderheden	62
8.1 Kerk en geloof in Salland	62
8.2 Kerk en geloof in de Stellingwerfen	64
Hoofdstuk 9 Taal en cultuur in de Heliand en het belang van een letterlijke vertaling	67
9.1 Taal in de Heliand	67
9.1.1 <i>Alliteratie en herhaling</i>	67
9.1.2 <i>Naamvallen</i>	71
9.1.3 <i>Overige taalverschijnselen</i>	76
9.2 Inculturatie in de Heliand	78
Noten bij Deel I	81
Deel II De Heliand in het Nederlands	85
Hoofdstuk 1. Opdracht aan de vier evangelisten	86
Hoofdstuk 2. Verkondiging van de geboorte van Johannes aan Zacharias	88
Hoofdstuk 3. De geboorte van Johannes de Doper	89
Hoofdstuk 4. De aankondiging aan Maria	91
Hoofdstuk 5. De geboorte van Jezus	95
Hoofdstuk 6. Opdracht ¹⁸ van Christus in de tempel	98
Hoofdstuk 7. De drie wijzen uit het oosten	100
Hoofdstuk 8. De aanbidding door de wijzen	103
Hoofdstuk 9. De vlucht naar Egypte	106
Hoofdstuk 10. De twaalfjarige Christus in de tempel	108
Hoofdstuk 11. Johannes de Doper	111
Hoofdstuk 12. De doop van Christus	114
Hoofdstuk 13. De beproeving	117
Hoofdstuk 14. De eerste leerlingen	119
Hoofdstuk 15. De beroeping van de twaalf apostelen	121
Hoofdstuk 16. Begin van de Bergrede. De zaligsprekingen	123
Hoofdstuk 17. De vervulling van de oude wet	125
Hoofdstuk 18. Een eed zweren, vijanden liefhebben, armengiften en bidden	128
Hoofdstuk 19. Het Onze Vader, vasten en schatten op aarde	130
Hoofdstuk 20. Niet oordelen en valse leraren	132
Hoofdstuk 21. De brede en de smalle weg. Het huis op de rots en op het zand	134
Hoofdstuk 22. Uitzending van de leerlingen	136
Hoofdstuk 23. Verdere aanwijzingen. Slot Bergrede	138

Hoofdstuk 24. De bruiloft in Kana	139
Hoofdstuk 25. De honderdman in Kapernaüm	142
Hoofdstuk 26. De jonge kerel in Naïn	145
Hoofdstuk 27. Christus stilt de storm op het meer	146
Hoofdstuk 28. De genezing van een verlamde	147
Hoofdstuk 29. De gelijkenis van de zaaier	150
Hoofdstuk 30. Uitleg van de gelijkenis van de zaaier	153
Hoofdstuk 31. Het onkruid in de akker	156
Hoofdstuk 32. Gelijkenis van de visvangst. Christus aangevallen	158
Hoofdstuk 33. De dood van Johannes de Doper	160
Hoofdstuk 34. De spijziging van de vijfduizend	163
Hoofdstuk 35. Christus loopt over het water	165
Hoofdstuk 36. De vrouw uit Kanaänland	167
Hoofdstuk 38. Christus in het hemelse licht	170
Hoofdstuk 39. Hoofdgeld voor de keizer	171
Hoofdstuk 40. De rijke jonge kerel	173
Hoofdstuk 41. De rijke kerel en de arme Lazarus	174
Hoofdstuk 42. De werklui in de wijngaard	177
Hoofdstuk 43. De weg naar Jeruzalem. De genezing van twee blinden	179
Hoofdstuk 44. Betekenis van de genezing der blinden	181
Hoofdstuk 45. Intocht in Jeruzalem. Schoonvegen van de tempel	183
Hoofdstuk 46. Het offer van de weduwwrouw. Het recht van de keizer	185
Hoofdstuk 47. De overspelige vrouw	188
Hoofdstuk 48. Christus bedreigd. De dood van Lazarus	190
Hoofdstuk 49. De opwekking van Lazarus	192
Hoofdstuk 50. Het besluit om Jezus te doden	196
Hoofdstuk 51. Christus onderwijst in de tempel	198
Hoofdstuk 52. Voortekenen van de ondergang der wereld	200
Hoofdstuk 53. Het laatste oordeel	202
Hoofdstuk 54. Het verraad van Judas. De voetwassing	204
Hoofdstuk 55. Het laatste avondmaal	205
Hoofdstuk 56. Het teken van brood en wijn	208
Hoofdstuk 57. Op de Olijfberg	209
Hoofdstuk 58. De gevangenneming	213
Hoofdstuk 59. Petrus verloochent zijn Heer	217
Hoofdstuk 60. Het verhoor van Christus door de Raad	219
Hoofdstuk 61. Christus wordt naar Pilatus gebracht. Het berouw van Judas	222
Hoofdstuk 62. De ondervraging door Pilatus	224
Hoofdstuk 63. Christus voor Herodes	227
Hoofdstuk 64. Christus opnieuw voor Pilatus	229
Hoofdstuk 65. Geseling en bespottling. Christus wordt veroordeeld	231
Hoofdstuk 66. De kruisiging	235
Hoofdstuk 67. Christus sterft	238
Hoofdstuk 68. Graflegging en opstanding	241
Hoofdstuk 69. De vrouwen bij het graf	245

Hoofdstuk 70. De eerste verschijning van Christus	247
Hoofdstuk 71. De Emmaüsgangers. De hemelvaart	249
Noten bij Deel II	252
Verantwoording kaarten en afbeeldingen	272
Literatuurlijst	274

Woord vooraf

Nu deze Nederlandse vertaling van de Heliand is voltooid, wil ik graag mijn drie knappe koppen van kameraden bedanken, die mij de afgelopen maanden terzijde hebben gestaan met hun raadgevingen op alle gebieden waarop dit werk zich heeft begeven: dr. Henk Bloemhoff, drs. Marc Brinkhuis en drs. Evelyn Ligtenberg. Toen vorig jaar de Sallandse vertaling van de Heliand was afgerond, waren zij het die onmiddellijk klaar stonden om de kleine werkgroep te vormen die mij terzijde zou staan bij de Nederlandse vertaling.

Henk ben ik dankbaar voor onze intensieve samenwerking bij het tot stand komen van de Sallandse en Stellingwerver vertalingen. Samen hebben wij de achtergrondinformatie bijeengebracht en verwoord die in Deel I van beide werken te vinden is. Voor deze Nederlandse vertaling heb ik delen van de teksten uit beide edities gebruikt, waaronder Henks specifieke paragraaf over de Stellingwerver regio (paragraaf 8.2), waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben. Nadat Deel I was afgerond was hij ook bereid om de tekst daarvan nog een keer met de precisie die hem eigen is, van feedback te voorzien en ook daarvoor wil ik graag mijn waardering uiten.

Ook de feedback die ik van Marc mocht ontvangen op de teksten van de Sallandse Heliand waren zeer waardevol. Voor de Nederlandse vertaling heeft hij met zijn scherpe oog voor taalkundige en stilistische details ervoor gezorgd dat het werk in diverse opzichten beter is geworden. Waar ik mij ook gelukkig mee prijs, is dat Marc altijd een scherpzinnige gesprekspartner is als het gaat om de theologische exegese, die zo'n belangrijke rol speelt in een werk als de Heliand.

Met Evelyn deel ik dezelfde moedertaal en daarom kon ik met de Sallandse Heliand bij haar terecht om te overleggen over onderwerpen op het gebied van de doeltaal. Haar bijdragen als cultuurhistorica waren telkens van groot belang, ook nu weer bij de Nederlandse vertaling. Ook ben ik haar dankbaar voor het schrijven van paragraaf 8.1 over de regionale bijzonderheden die met name Salland betreffen.

Koninklijke Van Gorcum heeft opnieuw spontaan zijn medewerking aangeboden, nu om tot deze Nederlandse vertaling van de Heliand te komen. Graag wil ik uitgever Sonja Geurts hiervoor bedanken, maar ook voor onze prettige samenwerking. Projectleider Erik Dijkstra ten slotte ben ik dankbaar voor de aangename samenwerking bij het aanleveren en verwerken van alle bestanden.

Jan Nijen Twilhaar
Schalkhaar, april 2023

Deel I

De Heliand in context

Hoofdstuk 1 Inleiding

Zou de dichter van de Heliand, die zijn evangelieharmonie in de eerste helft van de negende eeuw voltooide, ooit met de gedachte hebben gespeeld dat dit werk twaalf eeuwen later internationaal nog steeds volop in de belangstelling zou staan? We zullen dat nooit te weten komen, maar het is onwaarschijnlijk dat hij deze naar het lijkt onsterfelijke roem heeft nagestreefd toen hij in opdracht van Lodewijk de Vrome (778-840) aan dit verhaal over Jezus en zijn blijde boodschap werkte. Zijn doelgroep was de Saksische bevolking, die in de decennia daarvoor door een proces van christianisering was gegaan. De hertog van de Saksen, Widukind (743-807), had in de Saksenoorlogen (772-804) hevig verzet geboden tegen Lodewijks vader, Karel de Grote (ca. 747-814). In 785 gaf hij zich echter over en liet zich met Kerstmis dopen in Attigny. Karel trad op als peetoom. De Heliand was dan ook niet bedoeld om de Saksen te bekeren, maar om ze verder te onderwijzen in de boodschap van Jezus. Het werk heeft het karakter van een vroegmiddeleeuws epos gekregen met Jezus in de hoofdrol. De Heliand is het grootste Oudsaksische werk dat we kennen en ook een van de grootste Oudwestgermaanse geschriften. Het is een lopend verhaal over Jezus, vanaf zijn geboorte tot zijn hemelvaart, op basis van de vier evangeliën: een diatesaron of evangelieharmonie. Bijzonder is dat de tekst is geschreven in stafrijm, de hele Heliand door, 71 hoofdstukken lang. Het werk geldt internationaal als een buitengewoon waardevol literair kunstwerk uit een ver verleden: de eerste helft van de negende eeuw. Daarnaast is de Heliand van groot belang voor de theologie, meer in het bijzonder voor de kerkgeschiedenis. Verder is de tekst van grote betekenis voor de historische vergelijkende taalwetenschap.

Met dit boek gaat het om een tweede vertaling van de Heliand in het Nederlands. In 2006 verscheen de eerste, van de hand van de oudgermanist Jaap van Vredendaal. Dat was ook de eerste vertaling van de Heliand hier in Nederland. Deze nieuwe Nederlandse vertaling is niet bedoeld om de eerste te bekritisieren, laat staan in diskrediet te brengen. Het belangrijkste verschil tussen beide vertalingen is dat deze nieuwe vertaling dichter bij de brontekst blijft, dus een meer letterlijke omzetting is vanuit het Oudsaksisch. Daarvoor is gekozen op grond van het gestelde doel, waarop in het volgende hoofdstuk uitgebreider wordt ingegaan. Zo wordt bijvoorbeeld in de vertaling van Van Vredendaal het stafrijm gehandhaafd. Dat is in deze nieuwe vertaling niet het geval, omdat daarmee teveel van de Oudsaksische tekst zou worden afgeweken. Dat neemt niet weg dat er ook in deze vertaling op een aantal plaatsen allitererende tekstgedeelten voorkomen. Die kwamen tot stand als eenvoudige omzetting mogelijk was.

Dit boek bestaat uit twee delen. Deel I bevat achtergrondinformatie bij de Heliand: wat voor werk is het precies, wat was het doel ervan en wat kan de betekenis van de Heliand zijn geweest in zijn eigen tijd en de eerste eeuwen daarna. Bovendien is in het eerste deel de nodige aandacht voor een reeks van letterkundige, taalkundige, theologische, historische, en ook archeologische bijzonderheden. Deel II bevat de Nederlandse vertaling van de Heliand.

In het volgende hoofdstuk wordt eerst kort de voorgeschiedenis van deze nieuwe uitgave geschetst. Daar zal ook het doel van deze Nederlandse vertaling worden toegelicht.

Naast de taalkant is natuurlijk de vraag belangrijk waar de auteur van de Heliand zijn verhaal moest laten afspelen en in welke maatschappelijke context. Dus hoe kon hij in opdracht van Lodewijk de Vrome het evangelie voor het voetlicht brengen op een manier die bij de Saksische bevolking goed over kon komen? Die had immers te maken gekregen met een nieuwe religie, waarvan de ideeën zo sterk verschilden van hun eigen geloof en die voor een deel daar helemaal niet in pasten. De Heliand wordt bovendien beschouwd als een literair kunstwerk van hoog niveau, dat ontstond in de indrukwekkende context van de negende-eeuwse christianisering binnen de Saksische cultuur. Daarom wordt in hoofdstuk 3 ingegaan op de vorm (poëtisch genre, gebruik van stafrijm), de culturele inbedding, de stofkeuze uit het Nieuwe Testament, en op de aanpassingen en toevoegingen in het verhaal om het Saksische publiek ontvankelijk te maken voor de boodschap van de hoofdfiguur in de Heliand: Jezus Christus. Het vierde hoofdstuk laat zien wat het Oudsaksisch is, en dan in het bijzonder in Nederland. De dichter geeft het verhaal over Jezus weer zoals dat uit het Nieuwe Testament bekend is. Hij maakt daar niet alleen voor een deel een Saksische wereld van, maar hij spreekt de lezers en toehoorders ook aan in hun eigen Saksische taal. Dat is gedaan omdat de boodschap op die manier begrijpelijker, meer eigen zou worden. De christelijke leer moest dus worden ingebed in de wereld van de Saksen en gebracht worden in hun eigen taal, met als doel dat de ontvangers de boodschap beter konden beleven. In dit hoofdstuk zullen we laten zien hoe de Nedersaksische streek-talen teruggaan op dat Oudsaksisch en wat de verschillen zijn met het Nederlands, dat immers een andere voorouder heeft. Het vijfde hoofdstuk bevat de volgende informatie. Waar de mensen zich bevonden die Oudsaksisch spraken, wordt verteld in paragraaf 5.1, en waar die in Nederland woonden, kan men lezen in paragraaf 5.2. Daar is ook aandacht voor de politieke en kerkelijke context. Over de maatschappelijke lagenstructuur van de Saksische maatschappij zoals die vermoedelijk was en zoals die ook weerspiegeld lijkt te zijn in de Heliand zelf, is informatie te vinden in paragraaf 5.3. De christianisering door de instelling van bisdommen en graafschappen, door de stichting van kerken en kloosters en door het optreden van de bekende missionaris Lebuïnus in het gebied dat nu oostelijk Nederland is, wordt in grote lijnen geschetst in paragraaf 5.4. Vervolgens wordt in paragraaf 5.5 nog eens ingegaan op de vraag in hoeverre de aanwezigheid van Saksen in Oost-Nederland voor zeker of onzeker aangenomen kan worden. In paragraaf 5.6 gaan we een aantal historische en archeologische gegevens van oostelijk Nederland langs en vragen we ons af in hoeverre de Heliand gebruikt kan zijn geweest of invloed gehad kan hebben. Vervolgens richten we onze blikken vanuit deze vertaling nog even op het Oudsaksisch, en worden we ons zo bewust van het verband met onze streektaalvariëteiten. We gaan dan ook in op de vraag wie de Heliand gemaakt kan hebben, waar dat vast niet is gebeurd en waar naar alle waarschijnlijkheid wél. Dat komt allemaal aan de orde in paragraaf 5.7. In hoofdstuk 6 over de Heliand in ruimte en tijd, wordt ingegaan op die inculturatie. Er is in het verleden en ook in de laatste tientallen jaren veel gedaan aan het editeren en vertalen van de Heliand, en aan taal- en letterkundig onderzoek van dit werk, tot in de kleinste bijzonderheden. Hoofdstuk 7 besteedt daarom aandacht aan de Heliand in vertaling en onderzoek. De belangstellende lezer wordt dan ook verwezen naar de eerdere vertalingen en grote studies, en er wordt een pad gewezen naar detailstudies. Voor wie belangstelling heeft voor dat gebied, kan gemakkelijk nog een wereld opengaan. Uit ervaring is bekend dat heel wat mensen met taal- en letterkundige belangstelling nauwelijks weet hebben

van dit gebied van de Saksen. Er is dus voor hen nog veel te ontdekken in de geschiedenis van die Saksen en die van het oostelijk deel van Nederland in de achtste tot de twaalfde, dertiende eeuw. Over die geschiedenis wordt in het algemeen niet zoveel gepubliceerd, tenminste, zo is het beeld, en zeker niet in de vorm van overzichten van de voornaamste ontwikkelingen. En wat er al gepubliceerd wordt, lijkt toch weinig de weg naar het grote publiek te kunnen vinden. Ook aan de mensen van plaatselijke historische verenigingen lijkt nogal eens wat voorbij te gaan. Maar toch is de christianisering een behoorlijk ingrijpend verschijnsel geweest in heel Saksenland, en dus ook in het Nedersaksische gebied van wat nu Noord- en Oost-Nederland is. De belangstellende lezer zal dus behoefte kunnen hebben aan globale informatie over dat gebied in de tijd dat de Heliand ontstaan is, en in de eerste drie eeuwen daarna. In hoofdstuk 8 komen daarom enkele regionale bijzonderheden aan de orde in verband met de Heliand en de christianisering in het algemeen. In hoofdstuk 9 ten slotte wordt ingegaan op een aantal onderwerpen op het gebied van de taal en de inculturatie die laten zien hoe belangrijk het is dat een vertaling zo dicht mogelijk bij de brontekst blijft.

Ook moeten hier de eindnoten worden genoemd. Die zijn te vinden aan het eind van Deel I, maar ook aan het eind van Deel II, na de vertaling. Ze geven veel uitleg, verbijzonderingen, en verschillende afwegingen en verwijzingen. De lezer vindt allerlei informatie over zowel taalkundige en vertaaltechnische kwesties als over beschouwingen op het gebied van de Bijbelexegese. Ten slotte verdient de uitvoerige literatuurlijst aandacht. Het was natuurlijk niet mogelijk om in de taalkundige, letterkundige en historische uiteenzettingen een compleet beeld te geven. Er bestaat vrij wat redelijk recente, uitvoerige en vaak ook diepgravende literatuur over diverse aspecten van de Heliand en daarom konden er heel wat titels worden opgenomen. De lezer mag zich uitgenodigd voelen om ook verder in die literatuur te duiken. De Heliand, het Oudsaksisch, de Nedersaksische streektalen en de wereld van de Saksen met de christianisering waar zij mee te maken kregen, evenals de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van het oosten van ons land, zijn interessant, boeiend en waardevol genoeg om daarover nog meer te weten te willen komen aan de hand van de bestaande publicaties.

Hoofdstuk 2 Een stukje voorgeschiedenis van deze Nederlandse vertaling

De eerste vertaling van de Heliand in Nederland was de verdienste van de oudgermanist Jaap van Vredendaal. Zijn Nederlandse vertaling verscheen in 2006. Het zal geen verwondering wekken dat niet lang daarna, in 2010, door de koepel Streektaalorganisaties Nedersaksisch Taalgebied (SONT) geprobeerd is om te komen tot een aanpak om voor alle regio's van het Nedersaksisch taalgebied Heliand-vertalingen tot stand te brengen. Eerder waren Twente, de Achterhoek en ook het aangrenzende Münsterland al een heel eind op weg daarmee, terwijl ook Groningen en Drenthe al bezig waren. SONT stond met name voor ogen dat er daarnaast ook een Oost-Sallandse, een West-Sallandse, een Veluwe en een Stellingwerper editie zou komen. Voor dat plan is indertijd door het SONT-bestuur samen met de IJsselacademie een opzet gemaakt. In dat verband vergaderden de bestuursleden Annet Westerdijk, Ben Lohuis, Hans Metz en Henk Bloemhoff een paar keer met Anne van der Meijden en Harry Morshuis, leden van de toentertijd bestaande werkgroep voor in ieder geval de Twentse, Achterhoekse en Münsterlandse Heliand. Toch lukte het niet met de realisatie van de totale aanpak die in beeld was gebracht. Het werd allemaal teveel en het was niet aantrekkelijk om tijdens de uitvoering van het project op elkaar te moeten wachten. Ook later is door de IJsselacademie, toen nog in Kampen (nu als Overijsselacademie in Zwolle), in de persoon van Philomène Bloemhoff-de Bruin nog wel geprobeerd om Heliandprojecten van de grond te tillen voor Oost-Salland (Raalte met name), Zwolle en de Veluwe, maar zonder resultaat.

In 2012 verschenen bij uitgeverij Twentse Welle vier Nedersaksische vertalingen van de Heliand: in het Twents (Van der Meiden & Morshuis 2012), het Achterhoeks (Krosenbrink & Lettink 2012), het Gronings (Woltjer 2012) en het Münsterlands (Demming 2012). Daarnaast verscheen de Oudsaksische grondtekst (Sodmann 2012), met een deels Duits-, deels Nederlandstalig inleidend gedeelte.

Aan het begin van 2013 werd gewag gemaakt van een opgestarte Sallandse vertaling, die rond Pasen 2014 klaar zou kunnen zijn. Een klankbordgroep van liefhebbers en schrijvers van de Sallandse streektaal zou de vertaler terzijde staan. Drijvende kracht achter dit project waren onder meer Jan Leenhouts, secretaris van de Historische Vereniging Raalte en omstreken, en Robert Kemper Alferink uit Haarle. Dit project kwam voortijdig ten einde. Begin 2018 werd Jan Nijen Twilhaar door de werkgroep van de Sallandse Heliand, waarvan Jan Leenhouts en Robert Kemper Alferink coördinator waren, gevraagd om de Sallandse vertaling van de Heliand op zich te nemen. De leden, waartoe ook Günter Brandorff, Marc Brinkhuis, Geert Hannink, Evelyn Ligtenberg en Harrie Scholtmeijer behoorden, werden het erover eens dat de vertaling zo dicht mogelijk bij de brontekst diende blijven, dus zo letterlijk mogelijk moest zijn, om een wetenschappelijke teksteditie mogelijk te maken. Deze zou ook een basis moeten verschaffen voor verdere studie. De dichter van de Heliand heeft zijn werk zo ingekleed dat de inhoud zo veel mogelijk aansloot bij de wereld van zijn publiek. Dat betekent dat bij een letterlijke vertaling het aspect van inculturatie optimaal tot uitdrukking kan komen. Daarnaast is een zo letterlijk mogelijke vertaling van taalkundig belang, niet alleen om te laten zien hoe het Oudsaksisch in elkaar zit, maar ook om te tonen hoe de betreffende Nedersaksische streektalen zich tot hun Oudsaksische voorganger verhouden. Daarmee heeft een dergelijke vertaling dus zowel culturele als historisch-taalkundige waarde. Ondanks dat deze klus in de vrije tijd geklaard moest

worden, was de stille hoop dat er rond Pasen 2019 een Sallandse Heliand zou liggen. Het werd al snel duidelijk dat voor een letterlijke vertaling van dit Oudsaksische werk, waaraan slechts in de schaarse vrije uren gewerkt kon worden, de verwachtingen bijgesteld moesten worden. Gelukkig raakte de vertaling na pensionering van de vertaler in een fikse stroomversnelling.

Aan het eind van de zomer in 2020 heeft Jan Nijen Twilhaar zijn collega Henk Bloemhoff uitgenodigd om na te denken over een Stellingwerver editie en daarbij voor beide varianten samen te werken. Die nam de uitdaging aan, en vervolgens haakte Henk Nijkeuter (uit Gieten, Drenthe) aan om ook tot een vertaling in het Drentse te komen. Hij zou gaan werken met gebruikmaking van de Sallandse en Stellingwerver varianten. De verschijning van de Drentse uitgave werd voor 2024 gepland. Ook de Stellingwerver en Drentse vertaling hadden het doel om een zo letterlijk mogelijke vertaling te geven van de Heliand. In september 2022 verschenen de Sallandse en Stellingwerver vertalingen bij Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum, tezamen met een nieuwe editie van de Oudsaksische tekst door Timothy Sodmann.

Nu is er dan ook een nieuwe vertaling van de Heliand in het Nederlands en die maakt deel uit van het project waartoe ook de Sallandse en Stellingwerver vertalingen en de toekomstige Drentse vertaling behoren. Deze editie had eveneens als doel de Heliand zo letterlijk mogelijk weer te geven in de doeltaal. De auteur werd bijgestaan door een kleine werkgroep, bestaande uit Henk Bloemhoff, Marc Brinkhuis en Evelyn Ligtenberg. Deel I beschrijft net als in de Sallandse en Stellingwerver edities de context van de Heliand, en sommige delen van de tekst komen dan ook overeen met die van deze twee uitgaven, waarvan Henk Bloemhoff mede-auteur was. Zodra de Drentse vertaling gereed is, zal het Veluws als enige hoofdvariëteit van het Nedersaksisch overblijven die nog wacht op een vertaling van de Heliand.

Hoofdstuk 3 De Heliand: inhoud, vorm en culturele inbedding

In dit hoofdstuk komen in het kort enkele belangrijke kenmerken van de Heliand voor het voetlicht: waar gaat dit werk over, hoe heeft de dichter de Heliand vorm gegeven en hoe is zijn hand te herkennen als we het werk beschouwen in het raamwerk van de tijd waarin het is ontstaan.

3.1 *De Heliand als diatessaron*

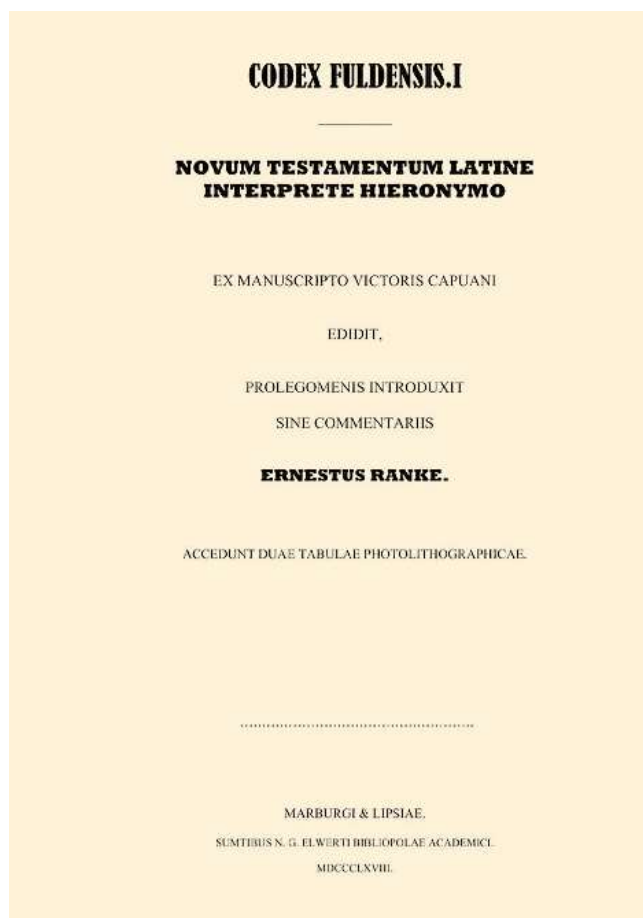
De Heliand is een Oudsaksisch diatessaron, dat rond het jaar 830 is geschreven. Een diatessaron of evangelieharmonie is een doorlopend verhaal over Jezus Christus, dat bestaat uit de samenvoeging van de vier evangeliën uit het Nieuwe Testament: Matteüs, Marcus, Lucas en Johannes. De Heliand behoort daarmee tot het genre waar ook het *Diatessaron Leodiense* (het *Luikse diatessaron*) of het *Luikse leven van Jezus* uit de periode 1275-1300 toe gerekend wordt (De Bruin 1970). De Syrische christen Tatianus stelde rond 170 na Christus waarschijnlijk als eerste een diatessaron samen (Hamlyn Hill 1894). Het werk van Tatianus is alleen tot ons gekomen in diverse Latijnse vertalingen. De belangrijkste bron die de Heliand-auteur zo goed als zeker gebruikt heeft, is het Latijnse *Diatessaron* van de bisschop Victor van Capua, dat deel uitmaakt van de *Codex Fuldensis* (zie ook paragraaf 5.7). Dit is een manuscript dat zich in het klooster van Fulda bevindt. Het kwam tot stand onder leiding en redactie van Victor van Capua. De Codex bestaat uit een groot aantal

Afbeelding 3.1. Abdij van Fulda.

nieuwtestamentische geschriften en is gebaseerd op de Latijnse *Vulgaat*. Het werk werd gemaakt tussen 541 en 546. Victor geeft aan dat hij een Oudlatijnse evangelieharmonie had gevonden, waaraan hem was opgevallen dat deze de structuur volgde van het *Diatessaron* van Tatianus, maar hij was er niet zeker van of de harmonie die hij voor de Codex gebruikte, identiek was met die van Tatianus.

Otten (2006: 79) merkt over Tatianus' evangelieharmonie op dat deze het 'grote voorbeeld' was voor de Helianddichter. Omdat het oorspronkelijke werk van Tatianus niet bewaard is gebleven, bedoelt Otten waarschijnlijk de Latijnse harmonie die zich in de *Codex Fuldensis* bevindt en waarvan het Victor van Capua al was opgevallen dat deze de structuur volgde van het *Diatessaron* van Tatianus. Zo plaatst die, net als Tatianus, de verheerlijking van Jezus op de berg precies in het midden van het verhaal (zie hoofdstuk 38, Christus in het hemelse licht). Voor een uitvoerige studie van de verbanden tussen de Heliand en de diatessaronteksten en van de bestaande literatuur daarover, kan verwezen worden naar Fon Weringha (1965).

Afbeelding 3.2. Titelpagina van de *Codex Fuldensis* in een uitgave van 1868.